

GEDIMINAS MESONIS

Mykolo Romerio universitetas

ŽMOGAUS TEISIŲ APSAUGOS METODOLOGIJA: EUROPOS ŽMOGAUS TEISIŲ TEISMAS VS SOCIUMO ENTROPIJA

A Methodology for Human Rights Protection:
The European Court of Human Rights vs. Social Entropy

SUMMARY

The article analyzes that democratic states not only declare that they recognize the priority of human rights and freedoms, but that they also treat the respect for human rights and freedoms as an ideological foundation of their states. A value-based nature of human rights and freedoms does not mean that there is no continual discourse in democratic states over the content of human rights and over the concrete form, scope, and limits of the expression of human rights and freedoms. In any social milieu, discourse over the content of human rights and freedoms is a permanent reality in the evolution of democratic states. The diverse historical, political, cultural, social, and economic experiences of particular countries explains how the content of human rights and freedoms actually differs between democratic states, even where they share common views on fundamental principles. Every state naturally goes through separate stages of the historical development of human rights and freedoms. The scope of the protection of human rights and freedoms in a particular country is subject to continuous change, which, although having been determined by certain objective circumstances, may be assessed as either an advantage or a disadvantage.

SANTRAUKA

Straipsnyje pažymima, kad žmogaus teisių ir laisvių vertybinis pobūdis nekeičia tos aplinkybės, kad demokratinėse valstybėse vyksta nuolatinis diskursas dėl žmogaus teisių turinio, dėl to, kokia turėtų būti konkreči žmogaus teisių ir laisvių išraiškos forma, jos apimtis ir net ribos. Straipsnyje konstatuojama, kad konkrečios šalies skirtinga istorinė, politinė, kultūrinė, socialinė, ekonominė patirtis sąlygoja tai, kad demokratinėse valstybėse žmogaus teisių ir laisvių turinys neretai yra netapatūs. Konstatuojama, kad neretai net galias de-

RAKTAŽODŽIAI: Žmogaus teisės, Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija, entropija.

KEY WORDS: Human rights, The European Convention on Human Rights, social entropy.

mokratijos bei žmogaus teisių apsaugos tradicijas turinti šalis yra suvaržyta sociumo entropijos (uždarumo) ir ne visuomet yra pajėgi pati viena efektyviai spręsti iškilusias žmogaus teisių ir laisvių raidos problemas.

Diskurse pripažįstama, kad Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija yra unikalus reiškinys žmonijos raidos istorijoje, kuris užtikrino ilgalaikę perspektyvą žmogaus teisių ir laisvių įtvirtinimui. Konstatuojama, kad Europos Žmogaus Teisių Teismas yra tapęs tuo instrumentu, kuris ne tik formuoja vientisą žmogaus teisių ir laisvių standarto turinį, bet ir suteikia galimybę pašalinti konkrečioje valstybėje dėl sociumo entropijos kylančius žmogaus teisių raidos trukdžius.

ĮVADAS

Žmogaus teisių ir laisvių raidos istorija tokia, jog yra nesudėtinga konstatuoti, kad absoliučiai didžiausią žmonijos raidos istorijos dalį žmogaus teisės ir laisvės nebuvo suvoktos kaip vertybės. XX a. pabaigos „pasiekimai“ istoriniame kontekste pagrįstai gali atrodyti niekingai trumpalaikė išimtis, o ne istorinės raidos natūrali tendencija. Maža to, galime pripažinti, kad kalbant apie žmogaus teisių ir laisvių raidos perspektyvą, esama pagrindo manyti, jog optimistinė perspektyva atrodo gana utopiškai. Net rašant šį straipsnį teko matyti visą virtinę mokslinių, analitinių straipsnių, kuriuose ne tik konstatuojama, kad šiuo metu nedemokratinė valstybių, t. y. šalių, kur žmogaus teisės negerbiamos, yra dauguma, bet ir piešiamos niūrios ateities perspektyvos. Pagrindą įžvelgti pesimistinę žmogaus teisių ir laisvių raidos perspektyvą duoda analizė visos virtinės objektyvių geopolitinių, socialinių, ekonominių reiškinų. Nors žmogaus teisių ir laisvių raidos perspektyvos yra sunkiai prognozuojamos, kaip ir pati istorinė raida, tačiau turime pripažinti, kad žmonija, o tiksliau, tam tikra jos demokratinė šalių grupė, niekuomet istorijoje neturėjo tiek tokių teisių ir laisvių apsaugą įtvirtinančių pozityviosios teisės aktų, tiek jas užtikrinančių institucinių instrumentų.

Egzistuoja Jungtinių Tautų (pasaulinio lygmens) Konvencijos, regioniniai ir nacionalinio lygmens norminiai aktai bei institucijos, siekiančios užtikrinti ir garantuoti žmogaus teisių ir laisvių apsaugą. Minėti laimėjimai pasauliniame ir regioniniuose lygmenyse radosi ilgalaikėje žmonijos raidoje reflektuojant, apibendrinant konkrečių valstybių patirimų visumą. Žmogaus teisių ir laisvių istorinė raida pradžioje turėjo nacionalinį lygmenį, t. y. konstitucinę formą. Konkrečių valstybių konstitucijose, kaip svarbiausiuose teisė aktuose, įtvirtinami žmogaus teisių ir laisvių katalogai. Iki šiol demokratinėse šalyse būtent žmogaus teisės ir laisvės yra konstitucinio reguliavimo ontologinė šerdis. D. Helldas tiesiai atsako į savo paties formuluojamą klausimą, kaip šiandien reikėtų suprasti demokratijos turinį. Atsakymo esmė ta, kad demokratijos kokybė atskleidžiama per pastarosios gebėjimą užtikrinti asmens autonomiją¹. Šiuo atveju autoriaus vartojamą terminą „asmens autonomija“ galima suprasti kaip sinonimą, išreiškiantį žmogaus teisių ir laisvių sistemą. Akivaizdu, kad garantuodamas žmogaus teises ir laisves, natūraliai saugai, gini jo autonomiją. Konstitucinės struktūros „mechanizme“ įtvirtintas valdžių padalijimas, teismų nepri-

klausomybė, valstybės ir bažnyčios atskyrimas bei kiti konstituciniai principai tėra metodologinės formos, užtikrinančios pirmąją ontologinę vertybę – žmogaus teises ir laisves. „Diskusija apie demokratiją, eliminavus žmogaus teisių faktorių, yra beprasmė, nes be žmogaus teisių ir laisvių nebelieka pačios demokratijos turiningojo objekto.“² Neatsitiktinai Vokietijos Federacinės Respublikos Pagrindinio Įstatymo (Konstitucijos) nuostatos, įtvirtinančios teisinę valstybę, žmogaus teises, demokratiją yra tiek branginamos, kad net formaliai nėra numatyta šias vertybes įtvirtinančių normų kaitos galimybė³. Galima pasakyti dar konceptua-

liau. Konstitucijos su žmogaus teisių ir laisvių katalogais tapo ideologiniais simboliais. Taikliai mokslinėje doktrinoje konstatuojama (A. Pumputis), kad šiuolaikinės „konstitucijos kūrimo procese labai svarbu ją suvokti ir kaip simbolį, ir kaip priemonę.“⁴ Šis dualistinis konstitucijos pradas yra ne atsitiktinis, o konceptualiai reikšmingas. Konstitucija ne tik *expressis verbis* forma įtvirtina konkrečias žmogaus teises ir laisves, demokratinius šalies gyvavimo principus, bet kaip sisteminis žmogaus teisių katalogas tampa valstybės ideologiniu pagrindu, simboliu, kuris ginamas tokia pačia apimtimi, kokia ginama žmogaus teisė ir laisvė.

ŽMOGAUS TEISĖS V. NACIONALINĖ ENTROPIJA

Tačiau nacionalinis, konstitucinis žmogaus teisių ir laisvių įtvirtinimo lygmuo nekeičia fakto, kad egzistuoja labai skirtinga žmogaus teisių ir laisvių įtvirtinimo konstitucijose gramatinė išraiška. Ekskursas į pasaulio šalių konstitucijų normas, įtvirtinančias žmogaus teises ir laisves, duoda pagrindo konstatuoti, kad konstitucinio lygmens žmogaus teisių ir laisvių reguliavimas gali skirtis daugeliu aspektu, bet geriausiai pastebimi netapatumai (i) įtvirtinimo forma, tiek ir (ii) žmogaus teisių ir laisvių katalogo turiniu.

Gramatinė formų įvairovė, kaip žmogaus teisės ir laisvės įtvirtintos skirtingų šalių norminiuose aktuose, determinuoja ir tai, kad egzistuojančių raiškos formų interpretacijos gali dar daugiau skirtis viena nuo kitos. Net teoriniu požiūriu ta pati žmogaus teisė ar laisvė skirtingų valstybių konstitucijoje gali turėti netapatorią gramatinę išraiškos formą, tad ir ne-

identišką sampratos kontekstą, t. y. tos teisės ar laisvės interpretacijos rezultata.

Demokratinų valstybių sąrangos modelio chrestomatinė tikrovė yra ta, kad būtent konstitucinės justicijos pagrindinė funkcija užtikrinant teisės aktų konstitucingumą yra aiškinti, interpretuoti konstituciją. Demokratinėse valstybėse oficialiu konstitucijos interpretatoriumi yra tapusios konstitucinės justicijos institucijos. Aukščiausios konstitucinės justicijos institucijos priima sprendimus bylose, formuoja oficialią konstitucinę jurisprudenciją, kurioje ir atsikleidžia konstitucinis reguliavimas, t. y. žmogaus teisių ir laisvių tikrasis turinys. Šiuo atveju vartojamas terminas „tikrasis turinys“ neturėtų būti suvoktas kaip pretenzija į filosofinę tiesą. Anaiptol, tai reiškia tik tai, kad šios institucijos formuluojama konkreti žmogaus teisės ir laisvės samprata turės realias teises pasekmes. Filosofinis dis-

kursas dėl žmogaus teisių ir laisvių turinio visuomet lieka atviras.

Bet kuris sprendimas, ar jis priimtas įstatymų leidžiamosios, ar konstitucinės justicijos, ar vykdomosios valdžios institucijos savyje turi subjektyvumo kontekstą. Net jei sprendimo turinys apspręstas objektyvių faktorių, net jei jis tik toks galimas, sprendimą priima konkretus subjektas, ir mūsų diskurso kontekste nėra svarbu, ar tai individualus, ar kolegialus subjektas, ar tai galutinis sprendimas, ar ne. Sprendimo turinį determinuojanti aplinkybė yra faktorius, bet negalima nepaneigti to fakto, kad tas sprendimas yra konkretaus subjekto valios išraiška. Tokia yra neišvengiama bet kokių sprendimų priėmimo logika.

Kita vertus, pažymėtina, kad subjektyvumo faktorius priimant bet kokio pobūdžio sprendimą nepaneigia reikšmingo determinanto, kad tas subjektas yra *konkrečiame* sociume, t. y. egzistuoja, veikia, priima sprendimus konkretaus sociumo suformuotos aplinkos, tradicijos erdvėje. Vienas filosofas, kurį Jungtinės Karalystės BBC radijo klausytojai išrinko labai reikšmingu žmonijos mąstytoju⁵, dar XIX a. išsakė jau chrestomatine tapusią frazę, kad „*Es ist nicht das Bewusstsein der Menschen, das ihr Sein, sondern umgekehrt ihr gesellschaftliches Sein, das ihr Bewusstsein bestimmt.*“ Nors idealistinė filosofija ieško tai neigiančių argumentų, tačiau tenka pripažinti, kad paneigti būties įtaką sąmonei yra sudėtinga. Tai sunkiai sprendžiama, o gal neišsprendžiama užduotis. Viena vertus, šiame kontekste galima nepiktai ironizuoti ir retoriškai klausti. Ar tik pati idealistinė filosofija nebus puikus konkrečios būties,

konkrečios jos kūrėjų patirties rezultatas? Kita vertus, M. Heideggeris taip pat taiklus pažymėdamas, kad „*remdamiesi metafizikos pasibaigimo nuojauta, negalime tikėtis būti anapus jos. Juk įveiktoji metafizika neišnyksta. Ji persimaino, sugrįžta ir toliau viešpatauja kaip būties ir esinio skirtumas.*“⁶ Tiek to, šio straipsnio diskursas ne apie tai.

Kad ir kaip ten būtų, kokia apimtimi tai būtų, bet būtis neišvengiamai kažkokią įtaką daro, veikia žmogų, jo charakterį, pasaulėžiūrą. Todėl neturėtų stebinti, kad, tarkime, Europoje, į kurią galima žvelgti kaip į atskirą civilizacinį vieneta, jos atskirose valstybėse žmogaus teisių ir laisvių turinio suvokimas gali būti ne tik kad labai netapatus, bet tiesiog prieštaringas. Štai kaip skirtingai „vieningų standartų“ Europa nustato kad ir asmens saviraiškos laivės ribas. Danijoje, Belgijoje, Jungtinėje Karalystėje įstatymai konkretaus žmogaus elgesį su valstybės vėliava traktuoja kaip asmeninį reikalą, kaip santykį su bet kokiu kitu materialiu dalyku. Italijoje, Suomijoje jau yra kitaip. Šiose valstybėse draudžiamas nepagarbus elgesys su valstybės vėliava, o tokios veikos subjektams numatytos įvairaus dydžio administracinio teisės pažeidimų lygmens sankcijos. Keliaukime per „vieningų vertybių“ Europą toliau. Kroatijoje, Austrijoje, Portugalijoje, Rumunijoje, Estijoje, Lietuvoje valstybės simboliai yra sakralizuoti, todėl numatytos ne tik administracinės, bet ir baudžiamosios sankcijos už netinkamą elgesį su valstybės simboliais. Šiose šalyse nepripažįstama asmens teisė viešai žodžiu ir veiksniu išreikšti nepagarbą šiems simboliams⁷. Ši teisės reguliavimo įvairovė

reiškia, kad padarius tokią pačia veiką Kopenhagoje ir Vienoje – „vieningų vertybių Europos“ miestuose – vienu atveju tokia veika bus traktuojama kaip savi-raiškos forma, o kitu atveju kaip baudžiamasis nusikaltimas. Arba dar pavyzdys iš Jungtinės Karalystės gyvenimo nuotykių. Tai šalis, kuri, prisistatydama kaip chrestomatinė žmogaus teisių ir laisvių apsaugą per visą istoriją gerbusi šalis, šiandien riboja nuteistiesiems teisę balsuoti rinkimuose. Tad laisvės atėmimu nuteistas asmuo Londone negali dalyvauti rinkimuose renkant šalies parlamentą. Tokie ribojimai nuteistiesiems, net siūlymas įvesti tokius ribojimus, būtų nesuvokiami nei doktrininiu, nei praktiniu aspektu tokiose šalyse kaip Austrija, Vokietija ar Lietuva. O juk Jungtinė Karalystė yra „žmogaus teisių ir laisvių istorinis bastionas“, „sektinas etalonas“ turinio ir formos atžvilgiu. O tai tik vienas aspektas. Tokia teisinio reguliavimo įvairovė sudaro pagrįstas prielaidas pripažinti, kad reguliavimo turinio įvairovė akivaizdžiai priklauso nuo istorinių, teisinių ir kitokių konkrečios šalies raidos aplinkybių⁸. O ką jau kalbėti apie skirtumą suvokiant žmogaus teises Europos šalyse ir Šiaurės Amerikos kraštuose. L. Zucca žmogaus teisių sampratos netapatumą tarp Europos valstybių ir Šiaurės Amerikos kraštų atvirai įvardija „teisių konflikto“ terminu⁹. Gal autoriaus pavartotas „konflikto“ terminas hipertrofuoja situaciją, bet tenka pripažinti, kad tam tikrų žmogaus teisių turinio sampratų nesutapimas yra akivaizdus.

Ir ne tik šie pavyzdžiai iliustruoja faktą, kad teiginys „vieningų vertybių“ erdvė yra labai sąlyginė tiesa. Skirtingas

žmogaus teisių ir laisvių turinio traktavimas galimas ne tik skirtinguose kontinentuose, bet ir vieningos Europos kaimyninėse šalyse, ypač kai kalbama apie teises ir laisvės, kurios kelia vadinamąsias „moralinės dimensijos“ problemas. R. A. Posneris neišvengiamai yra teisus kai sako, kad tokie klausimai retai turi vienareikšmį, teisiniais argumentais pagrįstą sprendinį, kad tų sprendimų turinyje neišvengiamai atsispindi sprendžiančiojo pasaulėžiūra¹⁰. D. Robertsonas tiesiai formuluoja klausimą. Kokia priežastis to, kad teisė ar norma gali turėti skirtingą interpretaciją? Neišsisukinėdamas nuo tiesaus atsakymo, autorius ir atsako į savo suformuluotą klausimą. Konkrečiame sociume dominuojanti ideologija yra tai, kas lemia subjekto pasaulėžiūrą, o galiausiai ir interpretacijos turinį¹¹. Terminą „dominuojanti ideologija“ šiuo atveju vertėtų suprasti pozityvaus demokratijos vertybių turinio kontekste.

Minėjome, kad konstitucinės justicijos institucijoms tenka pareiga per jurisprudencijos raidą išreikšti konstitucinių žmogaus teisių ir laisvių turinį. Tačiau net ir didžiausios nepriklausomumo garantijos konkrečios konstitucinės justicijos institucijos veikloje nepanaikina jau minėto faktoriaus – unikalus sociumo egzistencijos, tad ir jo įtakos. Jau vien tas faktas, kad justicijos nariai yra būtent to, o ne kito sociumo atstovai sudaro prielaidas manyti, kad jie, net ir būdami *de jure* nepriklausomi, objektyviai elgsis kaip konkretaus sociumo suformuotos asmenybės. Nesunku prognozuoti, kad sprendimai dėl konkrečios žmogaus teisės, tarkime, liuteronišką raidos tradiciją turinčiose Danijoje ar Švedijoje gali

būti kitokie nei, tarkim, Maltoje ar Portugalijoje – valstybėse su katalikiška raišdos tradicija. Prancūzas, studijavęs Paryžiaus Sorbonos universitete ir skaitęs Volterą, B. Pascalį, Montesque, žmogaus teisės turinį gali suvokti visiškai kitaip negu, tarkime, vokiečiai, studijavęs Berlyno Humbolto universitete ir gilinęsis į G. Hegelio ir, pavyzdžiui, L. Feuerbacho kūrybą. Šis palyginimas lyg ir banalus, bet prasmingas tuo aspektu, kad puikiai iliustruoja Vakarų „vieningų standartų“ civilizacijos mozaiką. Tai patvirtina teiginį, kad asmens savimonė kuriama ir sukuriama tik kultūros dirvoje¹². O kultūra ne tik neišvengiamai atspindi konkretų sociumą, bet yra jo identiteto išraiškos forma. Tad istorijoje galima nurodyti daugybę pavyzdžių, kai asmenybė darė įtaką sociumo kultūros raidai. Tačiau mūsų diskurse labai svarbu akcentuoti, kad vis dėlto pagrindinė srovės kryptis yra ta, jog „*kultūrinis tapatumas yra pagrindas, ant kurio kuriasi individo kaip socialinės būtybės tapatumas.*“¹³ Taigi sprendamos dėl žmogaus teisių turinio konkrečios šalies konstitucinės justicijos institucijos veikia tam tikroje aplinkoje – *konkrečiame* sociume. O bet kuris konkretumas turi ribas ir tam tikra prasme yra entropija (uždarumas)¹⁴.

Bet kokios formos entropija neišvengiamai brėžia pasaulėžiūrinės ribas, kurios nebūtinai sutampa su konkrečios šalies sienomis. Pozicijų dėl teisių turinio netapatumas visai realus ir konkrečios šalies viduje. Juk ne tik vokiečio ir prancūzo pozicijos gali skirtis. Toje pačioje Vokietijoje protestantiškose žemėse esančio Hamburgo universiteto absolvento pozicija gali skirtis nuo požiūrio absol-

vento, studijavusio katalikiškos Bavarijos Miuncheno universitete. Tačiau tiek konkrečios šalies viduje, tiek Europoje ieškant universalaus vardiklio, pozicijas neišvengiamai tenka derinti. E. Kūris taikliai nurodo ne tik tai, kad kiekvienas teisėjas natūraliai subjektyviai mato teisinę problemą, bet ir tai, kad tie subjektyvumai neišvengiamai turi ir turės virsti bendru sprendimu¹⁵. Konkreti kultūrinė aplinka bei konkreti žmogaus teisių problema visuomet vers apsispręsti, kur reikia brėžti moralinę ribą tarp asmens laisvės ir valstybės intereso¹⁶.

Kiekvienas sociumas savo prigimtimi turi entropinių (uždarumo) bruožų. Kiekvieno sociumo tradicijos, net ir kintančios, natūraliai daro įtaką jo nariams – ne tik formuoja jų pasaulėžiūrą, bet ir šitaip determinuoja jų elgesį. Bet kurio sociumo atstovas, net turintis geriausių norų ir nuoširdžiai siekiantis būti nepriklausomas ir objektyvus, iš tikrųjų retai intelektualiai ir valingai pajėgia peržengti konkretaus sociumo sąmonės suformuotų mąstymo stereotipų, socialinių mitų brėžiamų galimybių ribas. B. Sellsas negailestingai taikliai teigia, kad sprendimą priimantysis yra savos sąmonės tironijos įkaitas, sąmonės, kuri paveikta sociumo tradicijų, papročių, švietimo, religijos aspektų¹⁷.

O. W. Holmesas, analizuodamas galimybę pažinti teisę, akcentuoja, kad racionalus teisės pažinimas yra galimas tik pažįstant teisės istorijos raidą¹⁸. Istorija perspėja, kad *bet kokie* žmogaus teisių ir laisvių laimėjimai konkrečioje valstybėje atspindi tik konkretaus istorinio laikotarpio galimybes, todėl ateities kontekste atrodo trapūs. Kiekviena valstybė, kad

ir kokia pažangi šiuo metu ji būtų žmogaus teisių ir laisvių raidoje, yra nuolatinės rizikos situacijoje. O ta rizika – tai socialinių raidos procesų nenusipėjamas, dėl kurio randasi realios galimybės siaurėti žmogaus teisių ir laisvių apimtims. Istorijoje mirga pavyzdžiai, kada valstybės – žmogaus teisių ir laisvių ginties „pirmūnės“ – būdavo nubloškiamos dešimtmečius atgal.

Taigi net ir demokratinių šalių aukščiausios justicijos institucijos, turėdamos užduotį ginti demokratiją, gali ją ginti tik tam tikra apimtimi. Net nereikia nurodinėti akivaizdžių konkrečių pavyzdžių, kuomet šaliai nukrypus nuo demokratijos principų konstitucinės justicijos institucijos tapdavo formalios – *de facto* gindavo ne žmogaus teises ir laisves, o konkretų politinį režimą. Problemiška tai, kad neretai ta vieniša valstybė jau nepajėgia sudaryti prielaidų atkurti buvusių laimėjimus žmogaus teisių ir laisvių srityje. Neatsitiktinai apie laimėjimų žmogaus teisių ir laisvių srityje trapumą ir nuolatinės grėsmes nuolat perspėja mokslinė doktrina¹⁹.

METODOLOGINIS FENOMENAS: EUROPOS ŽMOGAUS TEISIŲ TEISMO SPRENDIMŲ PRIVALOMUMAS

Europos Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija (toliau – Konvencija), bei Europos Žmogaus Teisių Teismo (toliau – EŽTT) įkūrimas buvo unikalus reiškinys žmogaus teisių raidos bei jo ginties istorijoje.

Šio Teismo įkūrimas yra reikšminga institucinė garantija ne tik užtikrinant konkrečios valstybės deviacijų žmogaus teisių ir laisvių srityje korekciją, bet ir

I. C. Barreto konstatuoja akivaizdų, bet svarbų faktą, jog dviejų pasaulinių karų patyrimas buvo stimulus ieškoti raiškos formų ir būdų, kurie garantuotų, kad tokia apimtimi žmogaus teisių ir laisvių pažeidimai nepasikartos²⁰. Taip pat suvokiant, kad atskira šalis ne visuomet pajėgi savarankiškai spręsti savo politinės raidos problemas, buvo apmąstomas metodas. „Europinė“ ginčų sprendimo teismuose tradicija sufleravo metodą – jo esmė balanso, proporcingumo paieška. Tokio teisių balanso, proporcingumo paieška yra neišvengiama, o todėl ir būtina kiekviename net nacionalinės konstitucinės justicijos byloje, kuomet atskleidžiamas konkrečios išraiškos žmogaus teisių turinys²¹. Turime pripažinti, kad terminas „europinė tradicija“ yra tam tikra prasme sintetinis, nes panašaus turinio, bet kitaip išreikštų sąvokų gali būti ir daugiau. Tad kalbėdami apie europinę tradiciją mes turime omenyje ne tik regioną, bet ir metodą – teisminį bei kompromisinį problemų sprendimo būdą, leidžiantį ne administracinėmis priemonėmis spręsti ginčus dėl teisių turinio bei jų ginties.

tapo pakankamai efektyviu instituciniu pagrindu, leidžiančiu ne formaliai užtikrinti žmogaus teises ir laisves. Kodėl būtent Europos Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija bei įtvirtintų teisių ir laisvių gintį užtikrinantis Europos Žmogaus Teisių Teismas yra tokie reikšmingi? Kodėl šiuo atveju išskiriame būtent regioninį, o ne, tarkime, Jungtinių Tautų institucijos dek-

laracijos bei žmogaus teisių apsaugos institucijų lygmenį?

Jungtinių Tautų Visuotinė žmogaus teisių deklaracija yra istorinis, šaunus teisės aktas, tačiau jo nuostatų abstraktumas bei įgyvendinimo efektyvumas sudaro prielaidas tiek Nyderlandams, tiek ir Iranui nuoširdžiai manyti ir tvirtinti, kad abiejose šalyse šios Deklaracijos kontekste yra vienodai užtikrinamos žmogaus teisės ir laisvės. Prisideda tokia faktinė aplinkybė, kad, tarkime, JAV yra neratifikavusi Ekonominių, socialinių, kultūrinių teisių, o Kinija – Pilietinių ir politinių teisių pakto, tad diskusija dėl žmogaus teisių ir laisvių turinio virsta diskursu, kai visi išsako savo pozicijas, bet lieka su savo nuomonėmis.

Visai kitokia padėtis su europine žmogaus teisių apsaugos sistema. Visa eilė, ir ne tik teisių, aplinkybių Europos Žmogaus Teisių Teismą daro išskirtine institucija, gebančia materializuoti žmogaus teisių ir laisvių sampratos prioritetą ar bent deramą tos koncepcijos atspindį. Apžvelkime tuos faktorius.

Pasirašydamos ir ratifikuodamos Konvenciją šalys įsipareigojo pripažinti Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimus ir juos akceptuoti nacionalinėse teisės sistemose. O tai reiškia, jog sutarta tarp valstybių dėl to, kad sprendimas, nepriklausomai nuo to, koks bus jo turinys, nacionaliniu lygmeniu nebus kvestionuojamas. Šalių – Konvencijos signatarių – įsipareigojimai pripažinti, kad EŽTT sprendimai yra tiesioginis šaltinis, turintis prioritetą nacionalinės teisės atžvilgiu, taigi saistantis ordinarinius teismus, darantis įtaką ir jų kuriamos jurisprudencijos turiniui, yra konceptualus

dalykas²². Tai ne tik mokslinėje teorijoje labai jautri problema. Neretai praktikoje nacionalinėms valstybėms neišvengiamai tenka diskutuoti dėl valstybės suvereniteto turinio koncepcijos. Valstybės teisinis įsipareigojimas pripažinti Europos Žmogaus Teisių Teismo nustatytą žmogaus teisės turinio standartą reiškia, kad tai neišvengiamai atsispindės tos įsipareigojusios valstybės visoje teisės sistemoje.

Kita vertus, EŽTT sprendimų įgyvendinimo praktika rodo, kad praktikoje įgyvendinti įsipareigojimus nėra lengva užduotis. Taip, toks kompromisinio pobūdžio kilmės žmogaus teisių ir laisvių turinio pripažinimas neretai sukelia nemažai problemų konkrečiai valstybei. Todėl galima stebėti daugelio šalių partitį, kuomet Konvencija, nors ir neretai įvardijama kaip žmogaus teisių ir laisvių standartas, tam tikras minimumas, tam pa sunkiai pasiekiamu maksimumu, nes to standarto laikymasis natūraliai susiduria su nacionaline šalių specifika. Treikia prisiminti Europos Žmogaus Teisių Teismo bylos *L v. Lietuva* (2007)²³ aplinkybes ir sprendimo šioje byloje įgyvendinimo problemas.

Būtina paminėti ir kitą „procedūrinę“ aplinkybę – Europos Žmogaus Teisių Teismo formavimo tvarką. Konvencijos 20 straipsnis lakoniškai tepasako, kad „Teismo teisėjų yra tiek, kiek yra Aukštųjų Susitariančiųjų Šalių.“ Kaip paprasčia, ir kaip tai prasminga! O šios tvarkos esmė ta, kad skirtingos šalys, nepriklausomai nuo geopolitinių ar kitokių aplinkybių, turi galimybę deleguoti tik po vieną teisėją. Taigi labai skirtingą socialinę ir istorinę patirtį turinčioms valstybėms atstovauja vienas asmuo. Vienas

teisėjas „atstovauja“ ir sekuliarizuotai Prancūzijai, vienas – ir valstybinę religiją turinčiai Maltai. Vienas teisėjas „atstovauja“ multietninę raidos patirtį turinčiai Belgijai, kaip ir vienas atstovas yra nuo valstybės, turinčios didesnę monoetninę raidos patirtį. Šioje vietoje gal ir prasminga bent paminėti, kad didžiosios dalies Europos valstybių kilmės ir raidos istorinė tradicija yra ryškiai siejama su polietnine tikrove²⁴.

Taigi Europos Žmogaus Teisių Teismo teisėjas „atstovauja“ tik vienai valstybei. Pažymėtina ir tai, kad formalus teismo teisėjo nepriklausomumo statusas eliminuoja bet kokias galimybes „realiai“ atstovauti konkrečios valstybės interesui. L. Wildhaberis konstatuoja, kad „Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos (toliau Konvencija) kūrėjų sumanymu, pagrindinis Konvencijos tikslas – ginti demokratiją, o pagrindinė priemonė šiam tikslui pasiekti – teisės viešpatavimo užtikrinimas tarptautine kolektyvinių garantijų sistema. Konvencija buvo įsivaizduojama kaip savotiškas demokratijos stabilumo Europoje draudimo polisas, kolektyvinis susitarimas, užtikrinantis, kad valstybės nuo demokratijos nenuklyst atgal į totalitarizmą, o individualių skundų galimybe paremta anksčiau perspėjimo sistema sudarė galimybes identifikuoti ir sustabdyti laipsnišką demokratijos regresą.“²⁵

Minėjome, kad konkrečios šalies „atstovas“ neabejotinai yra paveiktas tos šalies, iš kurios jis kilęs, mokslo, kultūros, tradicijų, istorinės patirties, net mentaliteto. Taigi visa tai teisiniame argumentavime taps faktoriumi, kuris neišvengiamai determinuos sprendimo paiešką²⁶. Taigi teisėjas, nors ir nepraranda galimy-

bės būti subjektyvus, tačiau lieka vienišas atstovaudamas konkrečios šalies ir asmeninį patyrimą atspindinčiai patirčiai. Todėl natūralu, kad bet koks Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimas dėl žmogaus teisių ir laisvių turinio neišvengiamai yra konvencinio pobūdžio, neišvengiamai atspindi tam tikros apimties kompromisą²⁷. O todėl neturėtų stebinti, kad galima tokia situacija, kuomet gali susikirsti Europos Žmogaus Teisių Teismo ir nacionalinių konstitucinių teismų jurisprudencijos²⁸. Tačiau toks susidūrimas traktuotinas kaip natūrali žmogaus teisių raidos ir plėtros raiška. Tokia galima jurisprudencijų „konkurencija“ nepaneigia tos aplinkybės, kad Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencija ne tik yra veikiama nacionalinių justicijos institucijų formuojamų jurisprudencijų, bet iš jų gali būti kildinama²⁹.

Konvencijos tikslo – apsaugoti žmogaus teises ir laisves – siekimo priemonė yra įtvirtinta kolektyvinė garantijų sistema. Būtent kolektyvinė garantijų sistema įtvirtina objektyvią kliūtį konkrečiai šaliai pradėti gudrauti, įsivaizduojant, kad ji atskirai gali geriau pažinti ir apsaugoti žmogaus teises ir laisves bei nesilaikyti Konvencijoje įtvirtinto žmogaus teisių ir laisvių standarto. Akivaizdus pavyzdys gali būti Jungtinės Karalystės „patirtis“ EŽTT. Paaiškėjo, kad Jungtinei Karalystei pralaimint bylą po bylos EŽTT, tapo labai sudėtinga šią šalį vadinti pavyzdžiai žmogaus teises saugančia valstybe. Taip, tai šalis, turinti tvirtas tradicijas šioje srityje, bet tobulėti, pasirodo, ir jai yra kur.

Išskirtinis ir dar vienas aspektas. Europos Žmogaus Teisių Teismas turi galimybę spręsti dėl žmogaus teisių ir lais-

vių pažeidimo tik tada, kai žmogaus teisės ir laisvės ginties galimybės nacionaliniame lygmenyje jau būna išsemtos. Taigi Konvencija pradžioje suteikia galimybę išsaugoti konkrečios valstybės identitetą ir taip atspindėti europinį teisinį, kultūrinį, filosofinį pliuralizmą³⁰. Taigi kompromisu grindžiamas sprendimų priėmimas Europos Žmogaus Teisių Teisme neatima iš konkrečios valstybės, Konvencijos narės, galimybės parodyti, kad ji puikiai gali pati spręsti žmogaus teisių ir laisvių ginties uždavinį. Tačiau paradoksalu, kad šios europinės institucijos veiklos patirtis aiškiai parodė, jog net „istorinėms“, „klasikinėms“, „senosioms“ demokratijoms gali kilti problemų dėl žmogaus teisių ir laisvių.

Individualus skundas – tai dar viena garantija, kad konkrečios šalies konkretus asmuo bus apsaugotas, nebus varžomas valstybėje dėl kultūrinės, prastos istorinės patirties egzistuojančių fobijų, konkrečios šalies negebėjimo priimti to, kas kitose valstybėse yra chrestomatinis žmogaus teisių ir laisvių turinys. Yra objektyviai savo raidoje „vėluojančių“ sociumų, kurie dar psichologiškai, intelektualiai, kultūriškai nepasirengę priimti viską ir iš karto. Šiuo atžvilgiu pažymėtinas ir dar vienas labai svarbus dalykas. Vyksta žmogaus teisių ir laisvių raida, būna dideli šuoliai, bet ignoruojama, kad konkrečiam sociumui reikia laiko suvokti, pritarti ir pripažinti pokyčius, kad juos galėtų priimti absoliuti visuomenės dauguma. Deja, tokia istorinės patirties pamokų dialektika. Būtent todėl Europos Žmogaus Teisių Teismas 1978 m. *Klass v. Germany* byloje konstatavo lyg ir akivaizdų, bet fundamentalų

dalyką. Tada Teismas pripažino, kad ginant demokratiją, įtvirtinant žmogaus teises reikia būti nuosaikiems, nes egzistuoja pavojus pakenkti pačiai demokratijai ar net ją sunaikinti.

Svarbu ir tai, kad Europos Žmogaus teisių teismas, būdamas galutinė ir neskundžiama institucija, turi galimybę koreguoti savo sprendimus. Taigi EŽTT sprendimai gali kisti, gali atspindėti žmogaus teisių ir laisvių sampratos raidą, jos tendencijas, atspindėti objektyvų kaitos poreikį. Tokiu būdu yra įdiegtas saugiklis nuo nacionalinės kilmės entropijos refleksijos jurisprudencijoje. O tai reiškia, kad egzistuoja galimybė teismui visada „matyti istorinę raidą“. Šiame kontekste prasminga paminėti *Lautsi v. Italy* (2009–2011)³¹ bylą, kurioje EŽTT jurisprudencijos turinys kito – ir kito iš esmės. Būtent šioje byloje svarstyklių svyravimas tarp skirtingų žmogaus teisių ir laisvių koncepcijų parodo, kad žmogaus teisių ir laisvių turinio problema yra ne kas kita, o tik koncepcijų konkurencijos ir jų suderinimo problema. Štai dar vienas pavyzdys. Europos Žmogaus Teisių Teismas 2005 m. *Leila Sahin v. Turkey* byloje konstatavo, kad Konvencijos 9 straipsnis ne visada užtikrina teisę elgtis taip, kaip nustato religinių įsitikinimų normos, ir nepripažįsta asmenų, kurie šitaip elgiasi nepaisydami teisiškai pagrįstų taisyklių, teisių. Tada EŽTT nusprendė, kad kišimasis į religijos laisvę iš esmės buvo pagrįstas ir proporcingas siekiamiems tikslams, dėl to gali būti laikomas „būtinu demokratinėje visuomenėje“. Taigi, kad ir kokią lakią fantaziją turėtumėt, turbūt būtų sunku įsivaizduoti, kad panašaus turinio sprendimą priimtų, tarkime, kad

ir tos pačios Turkijos ar Maltos aukščiausių justicijos institucijos.

Tik EŽTT buvo pajėgus priimti tokių sprendimą. Taigi Europos Žmogaus Teisių Teismas – tai fenomenalus žmonijos raidos laimėjimas. Jis ne deklaratyviai, o praktiškai tapo efektyvus ir pajėgia, esant individualizmo ir kolektyvizmo koncepcijų dichotomijai, rinktis individualizmą išreiškiančią žmogaus teisių sampratos paradigmą. Išsami sprendimų analizė duoda pagrindą pripažinti, kad būtent Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencija buvo tas šaltinis, kuris ne tik paveikė nacionalinę konstitucinę jurisprudenciją, bet ir lėmė tikrą pažangą žmogaus teisių ir laisvių apsaugos srityje³².

Šis aspektas leidžia Europos Žmogaus Teisių Teismą vadinti unikalios institucija, turinčią išskirtinę vietą civilizacijos raidoje. Būtent Europos Žmogaus Teisių Teismo sudarymo principai, jo veiklos procesas, jo narių nepriklausomumo garantijos daug prisidėjo prie to, kad ir Europoje konkretaus žmogaus teisės ir laisvės nesumenktų dėl jų deklaratyvaus abstraktumo, o būtų suvokiamos kaip prioritetinės ir realiai įgyvendinamos. Kad ir ne ilgalaikės, bet istorinės patirties apžvalga duoda pagrindą teigti, kad Konvencijoje įtvirtintos žmogaus teisės

ir laisvės yra žmonijos civilizacinio lygmens vertybė, kurią būtina puoselėti ir net ginti. Pripažinti europinį standartą ne tik prasminga galvojant apie konkretaus žmogaus teises ir laisves, o tai savaime yra neginčijama vertybė. Europos žmogaus teisių ir laisvių Konvencijos sąlygiškas pripažinimas ir dalyvavimas jo sargyboje turi ir geopolitinę vertę, jei mąstoma apie pasaulines žmogaus teisių raidos perspektyvas. Būtent šios Konvencijos ir šio Teismo veikla sukūrė pagrindą žmogaus teisių ir laisvių realiai plėtrai. Europos Žmogaus Teisių Teismas tapo šaltiniu, formuojančiu žmogaus teisių ir laisvių standartą. Tai konstatuodami neturėtume nuvertinti nacionalinio lygmens galimybių žmogaus teisių ir laisvių ginties kontekste. Kiekviena demokratinė šalis turi teisę ir pareigą plėtoti savitą žmogaus teisių apsaugos sistemą, turėti netgi aukštesnius, nei numatyti tarptautiniu mastu, žmogaus teisių ir laisvių standartus. Tačiau pripažindami tokią galimybę, nepaneigiame ypatingos Europos Žmogaus Teisių Teismo reikšmės žmogaus teisių ir laisvių užtikrinimo srityje. Būtent Europos Žmogaus Teisių Teismo egzistavimas ir jo sprendimų privalomumas mus daro vieningų standartų europiečiais.

IŠVADOS

Demokratinės valstybės ne tik deklaruoja pripažįstančios žmogaus teisių ir laisvių prioritetą, bet pagarbą žmogaus teisėms ir laisvėms traktuoja kaip savo ideologinį pamatą. Tačiau žmogaus teisių ir laisvių vertybinis pobūdis nereiškia, kad demokratinėse valstybėse nevyksta

nuolatinis diskursas dėl žmogaus teisių turinio, dėl to, kokia turėtų būti konkreti žmogaus teisių ir laisvių išraiškos forma, jos apimtis ir net ribos. Kiekviename socialiniame vykstantis diskursas dėl žmogaus teisių ir laisvių turinio yra demokratinė valstybių raidos permanentinė tikrovė.

Kiekviena valstybė natūraliai pergyvena skirtingus žmogaus teisių ir laisvių istorinės raidos etapus. Konkrečios šalies skirtinga istorinė, politinė, kultūrinė, socialinė, ekonominė patirtis sąlygoja tai, kad demokratinėse valstybėse, net ir joms sutariant dėl esminių principų, žmogaus teisių ir laisvių turinys ne tik gali skirtis, bet ir skiriasi. Žmogaus teisių ir laisvių apsaugos apimtis konkrečioje šalyje nuolat kinta. Ši kaita, nors ir yra objektyvių aplinkybių determinuota, gali būti vertinama tiek teigiamai, tiek ir neigiamai. Neretai net giliai demokratinės bei žmogaus teisių apsaugos tradicijas turinti šalis nepajėgia įveikti nacionalinės entropijos (uždarumo) brėžiamų ribų ir efekty-

viai spręsti tiek natūraliai, tiek ir netikėtai iškilusias valstybės, o tuo pačiu ir žmogaus teisių ir laisvių raidos problemas.

Europos žmogaus Teisių Teismas yra tapęs tuo instituciniu instrumentu, kuris ne tik formuoja vieningą žmogaus teisių ir laisvių standarto turinį, bet tokiu būdu užtikrina Konvencijos šalims galimybę pašalinti konkrečioje valstybėje esančius entropinės kilmės žmogaus teisių raidos trukdžius. Būtent todėl šios Konvencijos ir šios teisminės institucijos formuojamo europinio žmogaus teisių ir laisvių standarto pripažinimas ir dalyvavimas jo sargyboje yra geopolitiškai vertingas žvelgiant į pasaulines žmogaus teisių raidos perspektyvas.

Literaūra ir nuorodos

- ¹ David Held, *Models of Democracy*. Stanford: Stanford University Press, 1996, p. 297–305.
- ² Gediminas Mesonis, Žmogaus teisių turinio dichotominė dilema, *Logos*, Nr. 72, 2012, p. 110.
- ³ Žr. *Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*. Berlin: Bundeszentrale für politische Bildung, 2000, S. 7–91.
- ⁴ Alvydas Pumputis, Konstitucijos prasmė – kaip simbolis ir kaip priemonė, *Regnum Est. 1990 m. Kovo 11-osios Nepriklausomybės Aktui – 20*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2010, p. 184.
- ⁵ Žr. < http://www.bbc.co.uk/radio4/history/inourtime/greatest_philosopher_vote_result.shtml >
- ⁶ Martynas Heidegeris, *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mintis, 1992, p. 267.
- ⁷ Gediminas Mesonis, Vėliava – Flag – Drapeau: arba ir vėl apie žmogaus teises, *Teisė*, Nr. 83, 2012, p. 22–23.
- ⁸ Michel Verpeaux, *Freedom of expression*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2010, p. 69.
- ⁹ Lorenzo Zucca, *Constitutional Dilemmas. Conflicts of Fundamental Legal Rights in Europe and the USA*. Oxford: Oxford University Press, 2007, p. 49–66.
- ¹⁰ Richard Allen Posner, *The Problematics of Moral and Legal Theory*. Cambridge, Massachusetts, London, England: The Belknap press of Harvard University Press, 2002, p. 107–129.
- ¹¹ David Robertson, *The judge as political theorist. Contemporary Constitutional Review*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2010, p. 348–349.
- ¹² Jūratė Morkūnienė, Povilas Aleksandravičius, Bronislovas Kuzmickas ir kt., *Individo tapatumas: tarp tradicijos ir inovacijų*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2012, p. 99.
- ¹³ Ten pat, p. 136.
- ¹⁴ Nors „entropijos“ terminas radosi tiksluosiuose moksluose, bet jis jau seniai naudojamas socialiniuose ir humanitariniuose moksluose. Vienas pirmųjų entropijos terminą pavartojo austrų fizikas Ervinas Schrödingeris, Nobelio premijos laureatas, siekdamas apibrėžti situaciją, kai izoliuotoje sistemoje baigiasi judėjimas ir dėl to ta sistema žūsta. Vaclavas Havelas vienas pirmųjų šį terminą „perkėlė“ į socialinius mokslus. Jis nedemokratiškas valstybių visuomenės, šiuo atveju turėjo omenyje nedemokratinio laikotarpio Čekoslovakijos valstybės patirtį, pavadino entropinėmis. Artimiausias lietuviškas entropijos termino atitikmuo galėtų būti terminas „uždarumas“.

- ¹⁵ Egidijus Kūris, The Constitutional Court and Interpretation of the Constitution, *Constitutional justice in Lithuania*. Vilnius, 2003, p. 265.
- ¹⁶ Trevor. R.S. Allan, Constitutional Justice and the Concept of Law, *Expounding the Constitution. Essays in Constitutional Theory*. Ed. G. Huscroft. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 243.
- ¹⁷ Benjamin Sells, *The Soul of the Law*. Rockport, Massachusetts: Element, 1994, p. 99–120.
- ¹⁸ Oliver Wendell Holmes, *The Path of the Law and the Common Law*. New York: Kaplan publishing, 2009, p. 17.
- ¹⁹ *Konstitucinė jurisprudencija. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo biuletenis*. Nr. 4. 2006, p. 299–302.
- ²⁰ Ireneu Cabral Barreto, L'exécution des décisions des cours internationales des droits de l'homme, *Teisė besikeičiančioje Europoje – Law in the Changing Europe – Le droit dans une Europe en changement*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 35.
- ²¹ Jan Kudrna, Human rights – real of just formal rights? Example of the (un) constitutional data retention in the Czech Republic, *Jurisprudencija. Mokslo darbai*. Nr. 19 (4). Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2012, p. 1297.
- ²² Virgilijus Valančius, Žmogaus teisių užtikrinimas administraciniuose teismuose taikant Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvenciją, *Teisė besikeičiančioje Europoje – Law in the Changing Europe – Le droit dans une Europe en changement*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 501–505.
- ²³ Žr. < http://archive.equal-jus.eu/117/1/ECHR%2C_L_v_Lithuania%2C_no._27527:03.pdf >
- ²⁴ Rodolfo Stavenhagen, Universal Human Rights and the Cultures of Indigenous Peoples and other Ethnic groups: The Critical frontier of the 1990s., *Human Rights in Perspective: A Global Assessment*. Oxford: Blackwell Publishers, 1992, p. 140.
- ²⁵ Luzius Wildhaber, Europos Žmogaus teisių teismo praktika, susijusi su demokratijos teise apsiginti, *Konstitucinė jurisprudencija. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo Biuletenis*. Nr. 3. Vilnius, 2006, p. 274.
- ²⁶ Andrei Marmor, *Interpretation and Legal Theory*. Oxford: Clarendon Press, 1994, p. 47–51.
- ²⁷ George Letsas, *A Theory of interpretation of the European Convention on Human Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2007, p. 37–50.
- ²⁸ Toma Birmontienė, Konstitucinė rinkimų doktrinos raida, *Konstitucinė jurisprudencija. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo biuletenis*. Nr. 3 (23), p. 271.
- ²⁹ George Letsas, *A Theory of interpretation of the European Convention on Human Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2007, p. 58–79.
- ³⁰ Samantha Besson, European Legal Pluralism after Kadi, *European Constitutional Law Review*. Vol. 5, Amsterdam: TMC Asser Press, 2009, p. 263.
- ³¹ Žr. < http://www.echr.coe.int/echr/resources/hudoc/lautsi_and_others_v_italy.pdf >
- ³² Elvana Thaci, The Role of the European Convention of Human Rights in the Albanian Legal System, *Human rights and the Rule of Law*. Ed. R. Alledt, P. Dimitrova, J. Drohla, T. Milej. Krakow: Zakamycze, 2004, p. 306–310.